

Farkas Zoltán

A társadalmi alakulat fogalma és típusai

Absztrakt: A tanulmány első részében először meghatározom a társadalmi alakulat fogalmát, majd felvázolom az alakulat funkcióját. A társadalmi alakulat a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét. Felfogásom szerint a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól. A második részben megkülönböztetem egymástól a társadalmi alakulat négy fő típusát: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. A tipizálás során figyelembe veszem egyrészt azt, hogy az adott társadalom politikai struktúráját monista vagy pluralista politikai erőviszonyok jellemzik. Ezzel szorosan összefügg a másik szempont, tehát az, hogy milyen az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája. Rámutatok arra, hogy a tipikus társadalmi alakulatokhoz elvileg hozzárendelhetünk kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező társadalmi állapotrétegződést és rendi rétegződést.

Kulcsszavak: társadalmi alakulat, társadalmi alakulat típusai, mindennapi társadalmi struktúra, politikai társadalmi struktúra, társadalmi rétegződés

Bevezetés

A tanulmány egy átfogó társadalomelméletbe, az *intézményes szociológia elméletébe* illeszkedik és az elmélet legfelső szintjén helyezkedik el. Ezért ebben a tanulmányban támaszkodnom kell *Társadalomelmélet* (a továbbiakban TE) című munkám eddig megjelent részeire és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány szándékának megfelelő értelmezéséhez. Az ismertnek tekintett fogalmak főleg a következők: intézmény, társadalmi intézmény, intézmény fedezete, külső fedezetű és belső fedezetű intézmény, intézményes helyzet, érdek és érdekviszony, társadalmi erő és erőviszony, hatalom és hatalmi viszony, társadalmi viszony, külsőleges és belsőleges társadalmi viszony, szerepviszony, társadalmi helyzet, társadalmi helyzet típusai, helyzeti társadalmi erő, társadalmi csoport, társadalom, állami társadalom, társadalmi osztály, társadalmi osztályok típusai, társadalmi struktúra, hatalmi hálózat, hűségi hálózat, társadalmi rétegződés.¹

A maga teljességében minden társadalmi csoport társadalmi viszonyai egyediek, és jöllehet e viszonyok egy részétől elvonatkoztatunk akkor, amikor felvázoljuk az adott társadalom (mindennapi társadalmi viszonyok szerinti) társadalmi struktúráját, de még ez a struktúra is sajátos képet mutathat. Az egyes társadalmi csoportok társadalmi struktúrái között tapasztalható hasonlóságok és különbségek mögött azonban valószínűleg meghúzódik valamilyen általános törvényszerűségek, amelyek legfőbb vonásaiban meghatározzák a (mindennapi társadalmi viszonyok szerinti) társadalmi struktúrát. E probléma megoldására szolgál a társadalmi alakulat fogalma, amely a legátfogóbb szinten fejezi ki egy adott társadalom törvényszerűségeit.

Egy másik tanulmányban megkülönböztettem egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szféráját, és majd ehhez kapcsolódva határozom meg a társadalmi alakulat fogalmát. A *mindennapi társadalmi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben az adott társadalmi intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott, és az adott intézményekre nem ható társadalmi cselekvések a tipikusak. A *politikai élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben az adott társadalom társadalmi (vagy fél-társadalmi) intézményeinek a kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló társadalmi cselekvések a tipikusak. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a politikai élet tulajdonképpen a jogalkotást, illetve a jogalkotással összefüggő cselekvéseket, tevékenységeket foglalja magában. Azonban egy vállalatnak vagy egy egyetemnek is lehet politikai élete, amely magában foglalhatja például az adott szervezet szervezeti és működési szabályzatának, ösztönzési szabályrendszerének a kialakítására irányuló cselekvéseket, tevékenységeket (Farkas 2023).

A tanulmány első részében először meghatározom a társadalmi alakulat fogalmát, majd felvázolom az alakulat funkcióját. A második részben megkülönböztetem egymástól a társadalmi alakulat négy fő típusát: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot.

¹ A *Társadalomelmélet* eddig megjelent négy kötete mellett kézirat formájában a (tervezett) ötödik kötet fejezetei is elérhetők a *ResearchGate*-ben, az utolsó (15.) fejezet kivételével, valamint az ötödik kötet egyes részei cikkek formájában is elérhetők: <https://www.researchgate.net/profile/Zoltan-Farkas>

A társadalmi alakulat fogalma és funkciója

A társadalmi alakulat fogalma

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén Marx kísérletet tett a társadalom szerveződésének átfogó fogalmasítására és magyarázatára, a *gazdasági-társadalmi alakulat* fogalmában. Összefoglalóan erről így ír:

Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában (Marx 1965: 6).

Marx az ázsiai, az antik, a feudális és a modern polgári termelési módot és alakulatot különböztette meg egymástól a gazdasági-társadalmi alakulat fő történelmi típusaiként, eltekintve a később létrejött szocialista termelési módtól és alakulattól. Marx felfogásában a gazdasági-társadalmi alakulat típusai elvont ideáltípusok, viszont Poulantzas (1975: 22) nézete szerint a társadalmi alakulat (*social formation*) az adott egyedi társadalom, amely sajátos formában különböző termelési módokat is magában foglalhat.

A társadalmi alakulat itt bevezetendő fogalma jelentős mértékben eltér Marx fent említett fogalmától, de bizonyos értelemben abból származik. Marx az emberi-társadalmi együttélés fő történelmi korszakaira érvényesen dolgozta ki a gazdasági-társadalmi alakulat fogalmát, a társadalmi alakulat következő fogalma viszont kifejezetten a modern társadalomra tekinthető érvényesnek. A társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában Marx gazdasági-társadalmi alakulat fogalmából általánosságban azt a gondolatot merítettem, hogy *egy átfogó fogalomban kifejezhetjük egy adott modern társadalom viszonyainak jellegét, szerveződésének formáját*.

Az intézményes szociológia elméletének nézőpontjából Marx fent idézett gondolataihoz a következő megjegyzéseket fűzöm hozzá. A gazdasági-társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában Marx első állítása az, hogy az emberek akaratuktól független, azaz objektív viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek. Én eredetileg részben Marx e felfogására támaszkodva jutottam arra a felismerésre, hogy a társadalmi viszonyok tényszerűek, de felfogásom szerint ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy e viszonyok objektívek. Marxnál a társadalmi viszonyok objektivitása mintha azt jelentené, hogy az objektív társadalmi viszonyok azonosak a termelési viszonyokkal. Én viszont az adott társadalmi viszonyokat létrehozó intézmények fedezete szerint tekintem a társadalmi viszonyokat objektív vagy szubjektív természetű viszonyoknak (Farkas 2013: 48–53). Eszerint a külső fedezetű intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyok objektív természetű viszonyok, a belső fedezetű intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok szubjektív természetű viszonyok. A termelési viszonyokat mint társadalmi viszonyokat sem értelmezem másként mint általában véve a társadalmi viszonyokat, azaz érdekviszonyokként és társadalmi erőviszonyokként.

A szóban forgó meghatározásban Marx következő állítása az, hogy a termelési viszonyok mint társadalmi viszonyok – azaz fogalmaim szerint a termelés szférájában a társadalmi viszonyok – megfelelnek a termelőerők fejlődési fokának. A TE tizedik fejezetében, a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit tárgyalva azt hangsúlyoztam, hogy a társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és a dologi-technikai körülmények – más tényezőkkel együtt – az intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi viszonyok létrehozásában, illetve meghatározásában. Felfogásom szerint a dologi-technikai körülmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggés elvileg lehet különböző mértékben szoros vagy laza. Azaz, ugyanazon dologi-technikai körülmények között nagyrészt különböző társadalmi viszonyok is létrejöhetnek, attól függően, hogy milyen társadalmi intézmények vannak érvényben (Farkas 2013: 68). Hosszabb történelmi időszakokat nézve azonban nagyrészt egyetérthetünk Marx (1959: 125) következő állításával: „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat.”

Végül Marx a termelési viszonyokat nevezi alapnak, és ettől fogalmilag megkülönbözteti a jogi és politikai felépítményt, és felfogása szerint az alap meghatározza a felépítményt, valamint az adott felépítménynek megfelelő tudatformákat. Én Marxnak főleg ezt a gondolatát használtam fel a társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában, de egyrészt általánosabb formában, másrészt a társadalmi alakulat általam megkülönböztetett két fő alkotórésze közötti kölcsönös meghatározottságot hangsúlyozva.

Fentebb említettem, hogy egy másik tanulmányban megkülönböztettem egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szféráját (Farkas 2023). A társadalmi alakulat fogalma arra vonatkozik, hogy az adott társadalomban milyen mértékben vált el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája, és milyen főbb összefüggéseket fedezhetünk fel e két szféra között. Ilyen értelemben a társadalmi alakulat fogalma a legáltalánosabb szinten fejezi ki a társadalom viszonyainak jellegét, szerveződésének formáját. *A társadalmi alakulat a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét.*

A következőkben a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját rövidebben *mindennapi társadalmi struktúrájának*, a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját *politikai társadalmi struktúrájának* vagy *politikai struktúrájának* nevezem. Ha csupán *társadalmi osztályokról* írok, ezeken a mindennapi társadalmi struktúra szerinti társadalmi osztályokat kell érteni, de esetenként a „(mindennapi) társadalmi osztályok” kifejezést használom ilyen értelemben.²

A társadalmi alakulat fogalma kifejezi egyrészt azt, hogy az adott politikai viszonyok, illetve az adott politikai struktúra által meghatározottan az adott társadalomban az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vettek és/vagy vesznek részt a mindennapi

2 A társadalmi struktúra fogalmáról az itt használt értelemben lásd Farkas 2019.

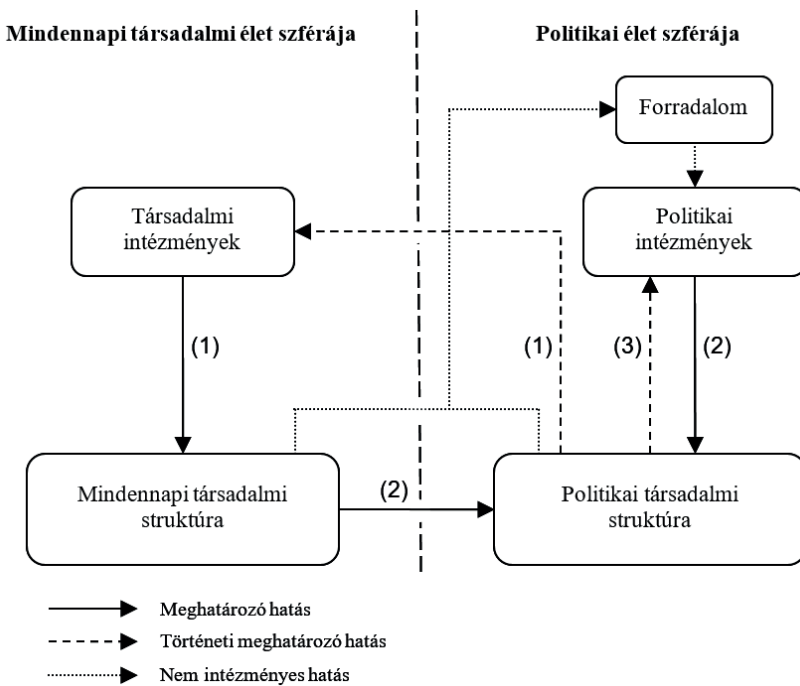
társadalmi élet társadalmi intézményeinek a kialakításában. Következésképpen az így létrehozott társadalmi viszonyok, és ezeken belül különösen a hatalmi viszonyok, az egyes egyének és csoportok szempontjából mennyiben általuk létrehozva vagy tőlük függetlenül léteznek, azaz mennyiben belsőleges vagy külsőleges viszonyok. Másrészt, ezzel összefüggésben kifejezi az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúráját, amely visszahat a politikai struktúrára.

A társadalmi alakulat funkciója

A társadalmi alakulat összetevői közötti főbb összefüggéseket az 1. ábrán szemléltetem. Eszerint a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól; az egyik meghatározó hatás történetileg, a másik az adott jelenséggel egyidejűleg, illetve mindenkor érvényesül.

Az ábrán az 1-es számmal jelölt összefüggés a mindennapi társadalmi struktúra meghatározottságára vonatkozik: *A politikai társadalmi struktúra meghatározza azt, hogy történetileg milyen társadalmi intézmények alakulnak ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényesen, és ezáltal történetileg nagyrészt meghatározza a mindennapi társadalmi struktúrát (1).*

1. ábra: A társadalmi alakulat.

Forrás: saját szerkesztés

A politikai struktúra meghatározza azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen politikai érdekek érvényesítésében, milyen mértékben és milyen hatékonysággal vesznek részt a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes intézmények kialakításában, és e vonatkozásban a társadalmi viszonyok létrehozásában. Amennyiben már létrejöttek az adott politikai viszonyoknak megfelelő mindennapi társadalmi viszonyok, az adott politikai struktúra biztosítja az adott mindennapi társadalmi struktúra fennmaradását.

Máshol rámutattam arra, hogy a társadalmi intézmények más tényezőkkel összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi struktúrát. Eszerint a társadalmi struktúrára hatással van az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti, valamint a társadalmi erők hordozói szerinti eloszlása; hatással vannak bizonyos dologi-technikai körülmények, sőt esetleg bizonyos természeti körülmények is. Mindemellert az adott társadalom intézményrendszerének egésze hatással van a társadalmi struktúrára; azaz olyan intézmények is hatással lehetnek a társadalmi struktúrára, amelyeket az adott társadalmon belüli, viszonylag kisebb társadalmi csoportokban alakítottak ki az adott csoportok tagjai (Farkas 2020a: 135–139). Tehát az adott társadalom politikai struktúrája a társadalmi intézmények formálása révén az említett tényezőkkel összefüggésben, illetve az általuk meghatározott korlátok között van hatással a mindennapi társadalmi struktúrára.

Az ábrán a 2-es számmal jelölt összefüggés a politikai struktúra meghatározottságára vonatkozik: *A politikai intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát, és ezáltal meghatározzák a társadalom egyes tagjainak és csoportjainak a politikai magatartását (2).*

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban a politikai intézmények magukban foglalják egyrészt az állami-politikai intézményeket, mint például az egyesülési törvényt, a választási törvényt, a jogalkotás folyamatára vonatkozó törvényeket, a parlamenten belüli munkára vonatkozó szabályokat. Másrészt magukban foglalják a politikai (és a kifejezetten nem politikai, de részben politikai szempontból is jelentős) szervezetek, szerveződések, főleg a politikai pártok belső intézményeit.

Főleg az állami-politikai intézmények határozzák meg azt, hogy a mindennapi élet szféráján belüli érdekek és társadalmi erők milyen mértékben és milyen módon alakulhatnak át politikai érdekekké és erőkké. Az állami-politikai intézményekkel összefüggésben, a mindennapi társadalmi struktúra egyrészt meghatározza az egyes egyének és csoportok politikai érdekeit, mivel a mindennapi társadalmi viszonyok magukban rejtik azt, hogy a mindennapi élet szférájában érvényben lévő társadalmi intézmények milyen változtatása felelne meg e viszonyok között különböző helyzeteket elfoglaló egyének és csoportok érdekeinek. A nagyon előnyös társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeinek általában az adott társadalmi intézmények fenntartása, a hátrányos társadalmi helyzetben lévők érdekeinek az adott intézmények jelentős átalakítása felel meg (vö.: Dahrendorf 1976: 176). Másrészt, az adott politikai intézményektől függően többé vagy kevésbé lehetőség nyílhat arra, hogy a mindennapi társadalmi életben kialakult társadalmi erők a politikai életben, politikai erők formájában is megjelenjenek. Erre annál inkább adott az aktuális lehetőség, minél kevésbé válik el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája. Amennyiben e két szféra nem válik el

határozottan egymástól, a mindennapi társadalmi életben különböző mértékű erővel rendelkező egyének és csoportok különböző mértékben befolyásolhatják a társadalmi intézmények alakulását.

Tehát a politikai viszonyokat a politikai intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben. Az ábrán a 3-as számmal jelölt összefüggés: *Autonóm társadalmat és a politikai intézmények intézményes alakítását feltételezve, azaz külső hatásoktól és forradalomtól eltekintve, történetileg a politikai társadalmi viszonyok alakítják, illetve a politikai társadalmi struktúra határozza meg a politikai intézményeket (3).*

A fentebb említett értelemben a politikai élet szférája a társadalmi intézmények (és a felemás társadalmi-közösségi vagy társadalmi-testiségi intézmények) kialakításának és érvényben tartásának a szférája. Amennyiben viszonylag önálló szféraaként létrejött a politikai élet szférája, e szférában alakítják ki nemcsak a mindennapi társadalmi élet szférájában érvényes társadalmi intézményeket, hanem magára a politikai élet szférájára érvényes intézményeket is. Az állami (vagy nemzeti) társadalomban közvetlenül a parlamenti pártok, képviselők alakítják ki például a választási törvényt, a pártok létrehozására és működésére vonatkozó törvényeket stb.

A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra elvileg megfelel egymásnak, a két struktúra egyensúlyban van (illetve ellentmondás esetén idővel egyensúlyba kerül) egymással, azonban adott időszakban az egyensúly természetét a politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét.

A politikai struktúra hosszabb távon a maga természetének megfelelően formálja a mindennapi társadalmi struktúrát, viszont az utóbbi részben meghatározza a politikai struktúrát. Azonban azt, hogy a szóban forgó két struktúra milyen tartalommal kerül egymással egyensúlyba, az adott politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Mint fent említettem, közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét. Azonban a fő kérdés e tekintetben az, hogy az adott állami-politikai intézmények mennyiben teszik aktuálisan lehetővé az adott intézmények intézményes formában történő jelentős átalakítását.

A társadalmi alakulat típusai

A társadalmi alakulat fogalmának fenti meghatározása szerint az alakulatok tipizálása során lényegében véve két szempontra kell tekintettel lennünk. Az egyik szempont az, hogy az adott társadalomnak milyen a politikai struktúrája, illetve az adott politikai struktúrát monista vagy pluralista politikai erőviszonyok jellemzik³. Ebből adódóan kik alakítják ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes intézményeket; következésképpen a mindennapi társadalmi viszonyok az egyes egyének és csoportok szempontjából mennyiben tőlük függetlenül vagy általuk létrehozva léteznek, azaz mennyiben külsőleges vagy

³ A monista és a pluralista politikai erőviszonyokról az itt használt értelemben lásd Farkas 2023.

belsőleges viszonyok.⁴ Ezzel szorosan összefügg a másik szempont, tehát az, hogy milyen az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája.

A fent említett szempontok vonatkoznak a társadalmi alakulat tartalmára, azonban a mindennapi társadalmi struktúrával elvileg meghatározott mértékű és eloszlású társadalmi egyenlőtlenségek járnak együtt a mindennapi társadalmi élet szférájában. Máshol rámutattam arra, hogy a (mindennapi) társadalmi struktúra magában rejtje a helyzetértégződést, valamint alapvetően meghatározza a társadalmi állapotértégződést és a rendi rétegződést (Farkas 2020b: 31–37). Tehát a tipikus társadalmi alakulatokhoz elvileg hozzárendelhetünk kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező társadalmi állapotértégződést és rendi rétegződést.

Fentebb említettem, hogy a társadalmi intézmények más tényezőkkel összefüggésben hozzájárulnak létre, illetve határozzák meg a társadalmi struktúrát, és az adott társadalom politikai struktúrája a társadalmi intézmények formálása révén e tényezők által meghatározott korlátok között van hatással a mindennapi társadalmi struktúrára. A társadalmi alakulat következő tipizálása során a társadalmi intézményekkel összefüggésben általában (a pluralista alakulat kivételével) olyan további meghatározó tényezőket, valamint olyan munkamegosztási- és tulajdonviszonyokat (mint szerepviszonyokat) feltételezek, amelyek a mindennapi társadalmi élet szférájában összetett érdekviszonyok és egyenlőtlen erőviszonyok létrehozásához járulnak hozzá.

Az említett szempontok figyelembevételével *a társadalmi alakulat négy fő típusát különböztetem meg egymástól: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot*. Megjegyzem, hogy a félmonista és a félpluralista kifejezéseket szó szerint értelmezve e kifejezések ugyanazt a típust jelentenék; azonban itt félmonista alakulaton a monistához közelebb álló alakulatot, félpluralista alakulaton a pluralistához közelebb álló alakulatot kell érteni.

A monista társadalmi alakulat

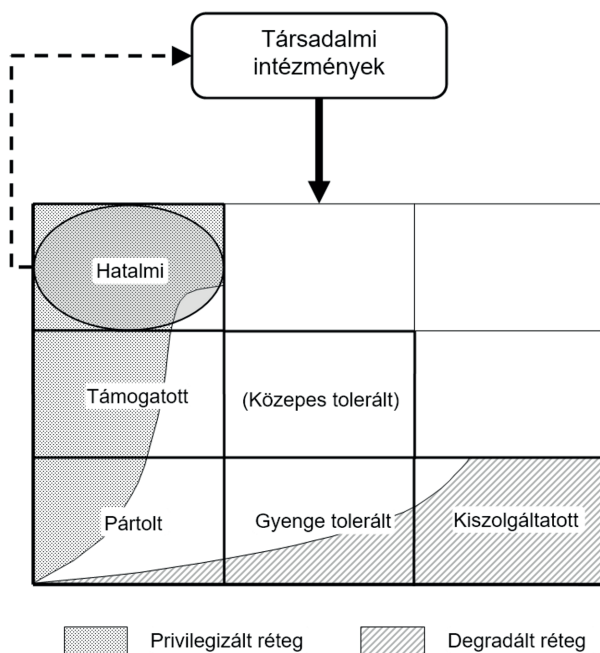
A monista társadalmi alakulat sajátosságait a 2. ábrán szemléltetem, amelyben nem teszek különbséget a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között, mert az utóbbi az előbbit tükrözi, de még egyenlőtlenebb erőviszonyokkal. *A monista társadalmi alakulatot*

⁴ Felfogásom szerint különbséget tehetünk egy elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje között (erről lásd Farkas 2010: 84–86), és itt fel kell hívnom a figyelmet a következő két elméleti vonatkozásra. Egyrészt arra, hogy az elmélet elvont szintjén a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények és a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok; azaz nem lehetnek csupán bizonyos mértékben ilyenek vagy olyanok. Csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha a valóságban az egyének bizonyos körei nem egyetértéssel alakítják ki az intézményeket, de bizonyos mértékben befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását. Másrészt fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az egyének bizonyos körei, illetve a társadalmi osztályok tagjai jellemzően társadalmi egyesülések, társadalmi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások (politikai pártok, szakszervezetek stb.) révén befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását. A TE tizenharmadik fejezetében tárgyaltak szerint a társadalmi egyesüléseket az elmélet elvont szintjén, a társadalmi hálózatokat az elmélet engedményes szintjén, az érdekérvényesítő társulásokat viszont csak az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük társadalmi cselekvőknek (Farkas 2022b: 105–110). Tehát csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha az egyének bizonyos körei, illetve a különböző társadalmi osztályok tagjai nem társadalmi egyesülések, hanem társadalmi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások révén (és csak bizonyos mértékben) befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását.

egyértelműen monista politikai erőviszonyok jellemzik, a mindennapi társadalmi életben hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal is. A monista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra hatalmi, támogatott, pártolt, gyenge tolerált (és esetleg közepes tolerált), valamint kiszolgáltatott társadalmi osztályból épül fel.

Tehát az adott társadalom tagjaira érvényes társadalmi intézmények kialakításában elvileg csupán a hatalmi társadalmi osztály tagjai vehetnek és vesznek részt, már amennyiben nem az adott társadalmon kívül található egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal. Azaz, a mindennapi társadalmi élet szférájában hatalmi helyzetben lévő egyéneken vagy egyéneken kívül mások nem rendelkezhetnek jelentős politikai erővel, az előbbieket politikai hatalma a társadalom egészére kiterjed.⁵ Ezt nagyrészt annak révén érik el, hogy meggátolják a hatalmi helyzeten kívül lévő egyéneket politikai szempontból jelentős társadalmi egyesülések, partnerségi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások létrehozásában; illetve az ennek ellenére kialakuló politikai szerveződések tagjait társadalmi (a valóságban esetleg fizikai) kényszerítés alkalmazásával kényszerítik a szerveződések feladására.

2. ábra: A monista társadalmi alakulat.

Forrás: saját szerkesztés

⁵ Felfogásom szerint a politikai erő tartalmát olyan társadalmi képességek alkotják, amelyek a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására teszik többé vagy kevésbé alkalmassá az egyéneket vagy csoportokat. Ennek megfelelően határozom meg a politikai hatalom fogalmát. A politikai hatalom az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű politikai erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen politikai erőviszonyokból eredő politikai erőfölénye a politikai élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében. A politikai hatalom a hatókörébe tartozó egyének és csoportok körében a hatalommal rendelkező fél számára alapvetően egyoldalúan nyújt aktuális lehetőséget a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására (Farkas 2023).

A szóban forgó társadalomban a hatalmi osztály tagjain túl mások nem rendelkezhetnek nagy társadalmi erővel az előbbiekkal szemben, valamint általában a társadalom más tagjaival szemben, a mindennapi társadalmi élet szférájában sem. Közepes társadalmi erőre is jellemzően csak azok az egyének tehetnek szert, akiknek az érdekei egybeesnek vagy azonosak a hatalmi osztály tagjainak az érdekeivel. Azaz, létrejöhet támogatott társadalmi osztály, valamint esetleg létrejöhet egy viszonylag kis létszámú közepes tolerált osztály is. A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom tagjainak a nagyobb része kis társadalmi erővel rendelkezik a hatalmi osztály tagjaival és általában az adott társadalom más tagjaival szemben, és valószínűleg a kiszolgáltatott osztály a legnépesebb. Az ilyen társadalomban valószínűleg kialakul egy olyan hűségi hálózat, amely jellemzően a hatalmi osztály tagjainak egy részét mint hűdíjazókat, a támogatott osztály tagjainak egy részét mint hűdíjasokat, illetve részben hűdíjazókat, valamint a pártolt osztály tagjainak egy részét mint hűdíjasokat foglalja magában.

A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom a társadalmi helyzetrétegződés szerint erősen rétegzett, a társadalmi állapotrétegződést tekintve nagymértékben differenciált és az ilyen társadalomban szükségszerűen kialakul a szélsőséges rendi rétegződés.

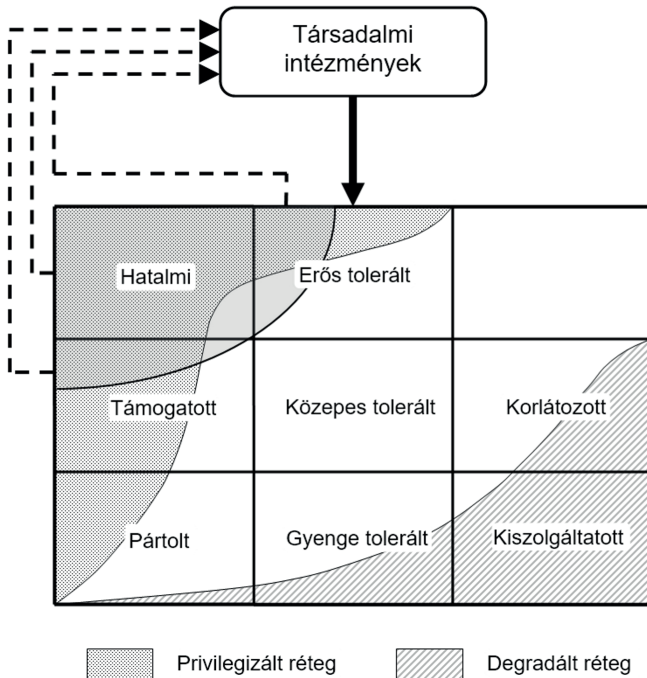
Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a monista társadalmi alakulat tipikus példájának tekinthetjük az ötvenes évek magyar társadalmát, illetve általában az úgynevezett sztálini modell szerint felépült szocialista társadalmakat. Az 1948-49-es politikai fordulat után Magyarországon a kommunista párt, illetve annak felső vezetése tett szert a politikai hatalomra. A pártvezetés ugyanakkor a mindennapi társadalmi élet legkülönbözőbb területein is hatalmi helyzetbe került, mindenekelőtt a javak elosztásának úgynevezett redistribúciós intézményrendszere révén (Bihari 1985: 101–125; Konrád–Szelényi 1989). A hatalmi társadalmi osztály érdekeit alapvetően meghatározta az, hogy nagyrészt a Szovjetunióban kialakult társadalmi intézményeknek megfelelő átfogó intézményeket kellett kialakítani Magyarországon is. A pártvezetés csupán ilyen keretek között rendelkezett a politikai hatalommal és alakíthatott ki maga is társadalmi intézményeket. Az így kialakult társadalmi intézmények a társadalom nagy részét kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe juttatták, így például a birtokos parasztokat, a kisiparosokat, a kiskereskedőket, az értelmiségiek és a munkások egy részét. A tulajdon minden áron való államosítása részben azt a célt szolgálta, hogy a volt kistulajdonosokat is megfosszák e társadalmi képességüktől, és a munkahelyi szervezetek munkamegosztási viszonyaiba illesztve őket a mindennapi társadalmi élet területén is hatalmi függésbe kerüljenek a pártvezetéstől. A pártállam nagyrészt megszüntette, betiltotta a politikai szempontból jelentős társadalmi egyesüléseket, illetve érdekérvényesítő társulásokat. Kialakult a szélsőséges rendi rétegződés, ezen belül egy szűk privilegizált réteg, másfelől a degradáltak széles tömege. Azonban a hetvenes és a nyolcvanas évtized magyar szocialista társadalmát már nem tekinthetjük monista társadalmi alakulatnak, amellyről alább lesz szó.

Monista társadalmi alakulat létrejöhet társadalmi szervezetekben, szervezeti egységekben is, amennyiben az adott szervezet vagy szervezeti egység vezetői független hatalommal rendelkeznek. Különösen abban az esetben jöhet létre monista társadalmi alakulat, ha – a kialakult hűségi hálózattal és rendi rétegződéssel összefüggésben – a szóban forgó vezetők számára megengedett, hogy nagyrészt önkényesen értelmezzék és alkalmazzák névlegesen az adott szervezetre vagy szervezeti egységre is érvényes átfogóbb intézmények szabályait is.

A félmonista társadalmi alakulat

A félmonista társadalmi alakulat sajátosságait a 3. ábrán szemléltetem, amelyben még szintén nem teszek különbséget a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között, mert az utóbbi alapvetően az előbbit tükrözi. A félmonista társadalmi alakulatot döntően monista politikai erőviszonyok jellemzik, azonban a hatalmi társadalmi osztály kiemelkedő politikai ereje mellett a támogatott és az erős tolerált osztály tagjainak egy része is jelentős politikai erővel rendelkezik. A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra összetett, a rivális társadalmi osztály kivételével valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály megtalálható benne.

3. ábra: A félmonista társadalmi alakulat.

Forrás: saját szerkesztés

Felfogásom szerint a mindennapi társadalmi struktúrában jellemzően egyrészt a hatalmi osztály tagjai, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy része úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződik (Farkas 2019: 115–116). A félmonista társadalmi alakulatban jellemzően ez a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik a politikai hatalommal. Tehát a hatalmi osztály tagjain kívül a támogatott és az erős tolerált helyzetű egyének egy része is jelentős politikai erővel rendelkezik, és így jelentős mértékben részt vehet a társadalmi intézmények kialakításában. Politikai jellegű társadalmi egyesületek, hálózatok és érdekvérvényesítő társulások kialakulhatnak a hatalmi helyzetben lévők körén kívül is, de jelentős politikai erővel rendelkező társadalmi egyesületek, hálózatok és

érdekérvényesítő társulások létrehozására a gyenge tolerált, a korlátozott és a kiszolgáltatt helyzetben lévők körében nincs esély.

A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúrában megtalálható a viszonylag kis létszámú hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály, a pártolt osztály, a közepes tolerált osztály, a gyenge tolerált osztály, valamint a korlátozott és a kiszolgáltatt osztály. Ezek közül valószínűleg a legnépesebb a kiszolgáltatt osztály, ezt követően a gyenge tolerált és a közepes tolerált osztály, akiknek a tagjai, a korlátozott osztály tagjaival együtt, a társadalom többségét alkotják.

A szóban forgó alakulatban a hatalmi helyzetben lévők hatalma – a mindennapi társadalmi élet szférájában – az adott társadalom tagjai számára általában külsőleges, azaz tőlük függetlenül létezik. Azonban a támogatott és az erős tolerált helyzetben lévő és a hatalmi hálózathoz tartozó egyének szempontjából a hatalmi helyzetben lévők társadalmi ereje – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – belsőleges, azaz részben általuk létrehozva létezik, és ilyen szinten a társadalmi viszonyok is belsőleges viszonyok.

Az előző típushoz képest a félmonista alakulatnak megfelelő társadalomban viszonylag kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek, nagyobb arányban vannak jelen a középrétegek, azaz olyan társadalmi osztályok, amelyek tagjai a társadalmi állapotrétegződésben a középső rétegekben találhatók. Szükségszerűen kialakul a rendi rétegződés, de kevésbé szélsőséges és a normatívált rendi réteg aránya jóval nagyobb.

A társadalom természetes szerveződésének a félmonista társadalmi alakulat felel meg a legnagyobb mértékben, és a fejlett kapitalista társadalmakra a félmonista társadalmi alakulat jellemző. E tanulmányban érdemben nem foglalkozom azzal, hogy a fejlett kapitalista társadalmakra jellemző demokratikus politikai rendszer a valóságban úgy működik, hogy általában az előnyösebb társadalmi helyzetű osztályok, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, és csak ezen érdekeknek alárendelve nyújt aktuális lehetőséget a hátrányosabb helyzetű osztályok politikai érdekeinek az érvényesítésére.

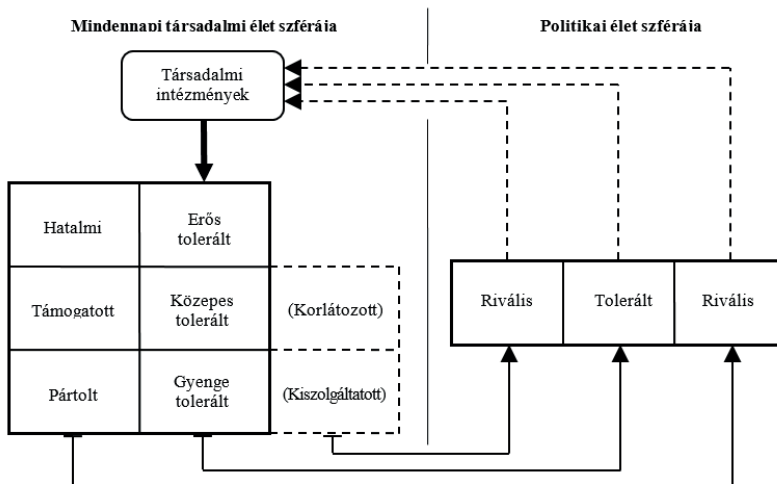
A „rendszer váltás” előtti egy-két évtized magyar szocialista társadalmát is félmonista társadalomként értelmezhetjük. Ekkor már nem csupán a pártállam felső vezetése rendelkezett jelentős politikai erővel, a magyar társadalom átfogó intézményeinek kialakításában jelentős szerephez jutottak az alsóbb szintű pártvezetők körében kialakult hálózatok, az egyes gazdasági ágazatok felső vezetőit tömörítő lobbyk stb. (Bihari 1980). Így már a jelentős politikai erővel nem rendelkező társadalmi osztályok tagjainak az érdekei is jelentősebb mértékben érvényre juthattak a társadalmi intézmények alakításában, amennyiben azok egybeestek az előbbieik érdekeivel. Például a nagyvállalatok felső vezetői mintegy képviselték a vállalatok üzemében előnyös helyzetben lévő munkások érdekeit is (Kolosi 1987: 103–104). Főleg a nagyvállalati felső vezetők szorgalmazására hozták létre a vállalati gazdasági munkaközösségek intézményét, hogy ezáltal kedvező kereseti lehetőségekhez juttassák az üzemeken belül előnyös helyzetben lévő munkásokat. A társadalmi rétegződést tekintve, a hetvenes és nyolcvanas évtizedben kialakult egy viszonylag széles és elfogadható társadalmi állapotot elért középréteg. A rendi rétegződés ötvenes évekre jellemző szélsőséges megnyilvánulási formáit erre az időszakra finomabb és rejtettebb rendi egyenlőtlenségek váltották fel.

A félpluralista társadalmi alakulat

A félpluralista társadalmi alakulatban már határozottan elkülönül egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája, és e két szférának a társadalmi struktúrája lényegesen különbözik egymástól, ahogyan azt a 4. ábrán láthatjuk. A félpluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját alapvetően pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben az érdekvizonyok szerint különböző (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. A félpluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan hatalmi, támogatott, pártolt és különböző szintű tolerált társadalmi osztályokból épül fel.

A félpluralista alakulatnak megfelelő társadalomban a politikailag jelentős társadalmi egyesülések, hálózatok és érdekvényesítő társulások közötti politikai erőviszonyok, ha nem is feltétlenül kiegyenlítettek, de nem a mindennapi társadalmi erőviszonyokat tükrözik és nincsenek bennük hatalmi viszonyok. E viszonyok elméletileg minden egyes egyén számára lehetővé teszik azt, hogy politikai szerveződések révén érdemben részt vegyen az adott társadalom intézményeinek a kialakításában. A mindennapi élet szférájában ellenben a szóban forgó társadalmi alakulatban is egyenlőtlen erőviszonyokat, illetve hatalmi viszonyokat találunk, az intézményeken túl olyan további meghatározó tényezőkkel, valamint olyan munkamegosztási- és tulajdonviszonyokkal (mint szerepvizonyokkal) összefüggésben, amelyeket fentebb feltételeztem, és amelyek a mindennapi társadalmi élet szférájában összetett érdekvizonyok és egyenlőtlen erőviszonyok létrehozásához járulnak hozzá. Azonban a hatalom a különböző (mindennapi) társadalmi osztályok szintjén bizonyos mértékben belsőleges, azaz (más osztályokkal együtt) részben általuk is létrehozott.

4. ábra: A félpluralista társadalmi alakulat.

Forrás: saját szerkesztés

A félpluralista alakulatnak megfelelő társadalom mindennapi társadalmi struktúrája a félmonista társadalom struktúrájához képest kevésbé differenciált, az erőviszonyok szempontjából is, de különösen az érdekviszonyok szempontjából. A szóban forgó társadalmi struktúrában is megtalálható a viszonylag kis létszámú hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály, a pártolt osztály, a közepes tolerált osztály és a gyenge tolerált osztály, azonban elméletileg nem létezik korlátozott osztály és kiszolgáltatott osztály. A félpluralista társadalmi alakulatban adott az aktuális lehetőség a tartós és átfogó érdekelletétek feloldására a különböző társadalmi osztályok között, így itt csupán átmenetileg juthatnak egyes egyének és csoportok korlátozott vagy kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe. Pontosabban addig, amíg politikai egyesülésekbe, hálózatokba vagy érdekérvényesítő társulásokba szerveződve el nem érik a társadalmi intézmények olyan megváltoztatását, amely feloldja a hatalmi osztállyal, illetve a hatalmi osztály egyes tagjaival szembeni érdekelletétüket.

Az előző típushoz képest a félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom a társadalmi állapotrétegződést tekintve kevésbé egyenlőtlen, és ilyen társadalomban elvileg nem alakulhat ki rendi rétegződés. Egyetlen egyén vagy csoport sem rendelkezhet ugyanis olyan erővel, amelyek aktuálisan lehetővé tennék számára a rendi jellegű társadalmi intézmények kialakítását és fenntartását. A félpluralista társadalom – főleg a részben belsőleges hatalmi viszonyokból és a rendi rétegződés hiányából eredően – teljesítőképességben és működésének hatékonyságában is jelentősen felülmúlja a félmonista társadalmat.

A félpluralista társadalmi alakulat szélső esete az, amikor az egyének adott körében valamennyi egyén érdemben részt vehet és valóban részt vesz az intézmények kialakításában, és az adott egyének belső fedezetű intézmények kialakítása révén társadalmi egyesülést hoznak létre, azonossági érdekviszonyokkal, de egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokkal.⁶ Ugyanis egy egyesülésben is lehetnek a társadalmi erőviszonyok a mindennapi társadalmi élet szférájában egyenlőtlen viszonyok. Az ilyen egyesülés a mindennapi társadalmi élet szférájában elvileg hatalmi, támogatott és pártolt társadalmi osztályokból épül fel, a politikai élet szférájában viszont egy egységes „tolerált” osztályt képez. Azonban társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (általában legfeljebb 20–25 fő) által alkotva jöhet létre; viszonylag sok érintett egyén kevés valószínűséggel vagy egyáltalán nem hozhat létre egy átfogó társadalmi egyesülést. Emellett minél összetettebb funkciót kellene ellátnia az adott társadalmi csoportnak, e funkció ellátására annál nehezebb társadalmi egyesülést létrehozni.

Félpluralista társadalmi alakulat viszonylag kis létszámú társadalmi csoportban is kevés valószínűséggel alakul ki, viszonylag nagy létszámú társadalmi csoportban viszont szinte lehetetlen kialakítani ilyen alakulatot. Minket itt főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom érdekel, és az ilyen társadalmon belül az egyének viszonylag tágabb köreiben – a társadalmi egyesülések helyettesítőiként – csak társadalmi hálózatok és (főleg) érdekérvényesítő társulások jöhetnek létre a politikai élet szférájában, amelyekre az elmélet engedményes vagy (főleg) eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. Ha ezen a szinten feltetelezzük, hogy e szerveződések révén a különböző (mindennapi) társadalmi osztályok tagjai érdemben részt vehetnek az intézmények kialakításában és kielégítő mértékben

⁶ A társadalmi egyesülés fogalmáról és létrehozásáról lásd Farkas 2022a.

érvényesítik politikai érdekeiket, a fentebb meghatározott félpluralista társadalmi alakulat jöhet létre.

Azonban az állami (vagy nemzeti) társadalom elemzése szempontjából a félpluralista társadalmi alakulat csak egy ideális modell. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a félpluralista társadalmi alakulat viszonylag tisztán – elvileg és gyakorlatilag – megvalósíthatatlan. Mindazonáltal – felfogásom szerint – a félpluralista társadalmi alakulat lehet az a társadalomideál, amely felé az állami (vagy nemzeti) társadalmat is közelíteni kellene, és amely bizonyos mértékig megközelíthető.

Itt csak röviden foglalkozom a *félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának az akadályai*val, amelyek főleg a következők: (1) a hagyományosan kialakult demokratikus politikai intézményrendszer hiányosságai; (2) a társadalom tagjainak széles körében a politikai életben való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző; (3) az „oligarchia vastörvényének” érvényesülése az érdekérvényesítő társulásokban; (4) a hatalmi osztály által a hűségi társadalmi hálózat és a rendi rétegződés kialakítása révén a társadalom megosztása.

Az egyik jelentős akadály a hagyományosan kialakult demokratikus politikai intézményrendszer hiányosságaiban rejlik. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a képviselői elv és a többségi elv érvényre juttatása a parlamenti választások során valójában kevéssé teszi aktuálisan lehetővé a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó egyének és csoportok érdekeinek politikai érdekek formájában történő megjelenítését és érvényesítését.

A másik akadály azzal kapcsolatos, hogy a félpluralista társadalmi alakulat kialakulása és fenntartása feltételezi, hogy a társadalom tagjai politikai egyesüléseket, hálózatokat és érdekérvényesítő társulásokat hoznak létre és aktívan részt vesznek a politikai életben. Azonban bizonyos körülmények között nem valószínű az, hogy az egyének társadalmi egyesüléseket hoznak létre, és az egyesülések létrehozását akadályozó tényezők nagyrészt társadalmi hálózatok és érdekérvényesítő hálózatok létrehozását is akadályozzák. Ugyanakkor az egyének elkülönült érdekeinek nem felel meg a politikai életben való aktív részvétel, mivel az érdekeiknek megfelelő társadalmi intézmények – tágabb értelemben vett – „közjavaknak” tekinthetők. A társadalom tagjainak széles körében tehát a politikai életben való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző.

A pluralista politikai erőviszonyok, és ezáltal a félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának harmadik fő akadály a „oligarchia vastörvényének” nevezett törvényszerűség érvényesülése az érdekérvényesítő társulásokban. Itt csak röviden utalok Michels (2001) felfogására, amely szerint a formális szabályait tekintve demokratikusnak tűnő nagyméretű szervezetekben (politikai pártokban, szakszervezetekben stb.) is elkerülhetetlenül létrejön egy klikk a felső vezetői körében. Ennek értelmében, ha egy érdekérvényesítő társulás intézményrendszere kifejezetten demokratikus és a tagok viszonylag aktívan részt vesznek az adott társulás társadalmi intézményeinek a kialakításában, a vezetők szűk köre nagyrészt ennek ellenére is szert tesz olyan hatalomra, amelyet a vezetők elkülönült egyéni érdekeik érvényesítésében használnak fel, a tagok nagy részének érdekei ellenére. Eszerint meglehetősen jellemző, hogy a politikai pártok és a szakszervezetek vezetői olyan cselekvési irányt követnek, amelyek ellentétesek a választók vagy az érintett dolgozók érdekeivel.

Végül a negyedik fő akadály a hűségi társadalmi hálózatban és a rendi rétegződésben rejlik. Ha ugyanis adottnak vesszünk egy félmonista társadalmat, amelyből esetleg

kifejlődhetne egy félppluralista társadalom, a hatalmi helyzetben lévők a hűségi társadalmi hálózat és a rendi rétegződés tudatos kialakítása révén általában megosztják a társadalmat. Ennek eredményeképpen az erőviszonyokat tekintve reménytelen helyzetbe, és esetleg még számbelileg is kisebbségbe kerülnek azok az egyének és csoportok, akik társadalmi helyzetük jelentős javulását várhatnák a pluralista politikai erőviszonyok kialakításától.

A huszadik század közepén kialakult liberális pluralista felfogás szerint a fejlett kapitalista országok politikai életét a pluralista politikai erőviszonyok jellemzik (pl. Dahl 1961; Truman 1951). A monista (vagy elitista) felfogás képviselői viszont arra mutatnak rá, hogy az említett országokban a politikai élet szférájában is hatalmi viszonyok érvényesülnek; az alapvető jelentőségű döntéseket az egyének viszonylag szűk köre hozza, akik az erőelitet, az uralkodó osztályt vagy a felső vezetői kört alkotják, és akik kiemelkedően nagy politikai erővel rendelkeznek (pl. Aronowitz 2003; Domhoff 2014; Mills 1972; Scott 1992). Felfogásom az utóbbi felfogáshoz áll közel, amely szerint a fejlett kapitalista társadalmak politikai életében hatalmi viszonyok érvényesülnek, tehát a fejlett kapitalista társadalmak alakulata félmonista társadalmi alakulat.

A pluralista társadalmi alakulat

Pluralista társadalmi alakulatról akkor beszélünk, amikor nem csupán a politikai élet szférájában, hanem a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, miközben az érdekvizonyok differenciáltak. *A pluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját a pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben a (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. Emellett a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, miközben az érdekvizonyok differenciáltak.* A pluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan rivális osztályból és (erős) tolerált osztályból épül fel.

Mivel a szóban forgó társadalomban az erőviszonyok közel kiegyenlítettek, a társadalmi struktúra szempontjából kiemelésre érdemes érdekvizonyokat és erőviszonyokat nem dönthetjük el eleve egy ideáltipikus modell alapján, hanem csupán a társadalmi viszonyok egészét figyelembe véve. Így a vizsgált társadalmi folyamattól függően, illetve annak függvényében, hogy mely egyénekhez, illetve csoportokhoz fűződő viszonyaik a leglényegesebbek, lehetnek egyes egyének, illetve csoportok meghatározott vonatkozásban rivális, más vonatkozásban erős tolerált, ismét más vonatkozásban esetleg semleges társadalmi helyzetben.

Az előbbi típusokhoz képest a pluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalomban a társadalmi állapotrétegződés lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket tartalmaz és kevésbé állandó, és elvileg kizárt a rendi rétegződés. A pluralista társadalomban természetesen kizárt a rendi rétegződés, de társadalmi állapotrétegződés itt is kialakulhat. Kiegyenlített erőviszonyok mellett is alakulhatnak úgy az érdekvizonyok, hogy – az érdekvizonyok és az erőviszonyok által meghatározottan – a helyzeti társadalmi erőiben az egyes egyének és csoportok között jelentős egyenlőtlenségeket találunk. Általában azonban azt

mondhatjuk, hogy a félpluralista alakulathoz képest a pluralista alakulatban a társadalmi állapotrétegződés lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket mutat és emellett kevésbé állandó.

A pluralista társadalmi alakulatnak megfelelő szerveződési forma csak kis létszámú társadalmi csoportokban és/vagy olyan csoportokban alakulhat ki, ahol a tevékenységi funkciók összehangolása nem teszi szükségessé a munkamegosztási viszonyokban az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, és ahol a tulajdonviszonyok sem differenciáltak.

Összegzés

A tanulmány első részében először meghatároztam a társadalmi alakulat fogalmát, majd felvázoltam az alakulat funkcióját. Meghatározásom szerint a társadalmi alakulat a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét. A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól; az egyik meghatározó hatás történetileg, a másik az adott jelenséggel egyidejűleg, illetve mindenkor érvényesül.

Egyrészt, a politikai társadalmi struktúra meghatározza azt, hogy történetileg milyen társadalmi intézmények alakulnak ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényesen, és ezáltal történetileg nagyrészt meghatározza a mindennapi társadalmi struktúrát. Másrészt, a politikai intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát, és ezáltal meghatározzák a társadalom egyes tagjainak és csoportjainak a politikai magatartását. Harmadrészt, autonóm társadalmat és a politikai intézmények intézményes alakítását feltételezve, történetileg a politikai társadalmi viszonyok alakítják, illetve a politikai társadalmi struktúra határozza meg a politikai intézményeket. A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra elvileg megfelel egymásnak, a két struktúra egyensúlyban van egymással, azonban adott időszakban az egyensúly természetét a politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét.

A második részben a társadalmi alakulat négy fő típusát különböztettem meg egymástól: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. A monista társadalmi alakulatot egyértelműen monista politikai erőviszonyok jellemzik, a mindennapi társadalmi életben hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal is. A monista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra hatalmi, támogatott, pártolt, gyenge tolerált (és esetleg közepes tolerált), valamint kiszolgáltatott társadalmi osztályból épül fel. A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom nagymértékben rétegzett.

A félmonista társadalmi alakulatot döntően monista politikai erőviszonyok jellemzik, azonban a hatalmi társadalmi osztály kiemelkedő politikai ereje mellett a támogatott és az erős tolerált osztály tagjainak egy része is jelentős politikai erővel rendelkezik. A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra összetett, a rivális társadalmi osztály kivételével valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály megtalálható benne. Az előző típushoz képest a félmonista alakulatnak megfelelő társadalomban viszonylag kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek.

A félpluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját alapvetően pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben az érdekviszonyok szerint különböző (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. A félpluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan hatalmi, támogatott, pártolt és különböző szintű tolerált társadalmi osztályokból épül fel. Az előző típushoz képest a félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom kevésbé egyenlőtlen.

A pluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját a pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben a (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. Emellett a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, miközben az érdekviszonyok differenciáltak. A pluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan rivális osztályból és (erős) tolerált osztályból épül fel. A félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom az előző típushoz képest is jóval kevésbé egyenlőtlen.

Monista társadalmi alakulat hosszabb távon csupán elnyomás eredményeként tartható fenn. A társadalom természetes szerveződésének főleg a félmonista társadalmi alakulat felel meg, és a fejlett kapitalista társadalmakra a félmonista társadalmi alakulat jellemző. Félpluralista társadalmi alakulat viszonylag kis létszámú társadalmi csoportban is kevés valószínűséggel alakul ki, az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén ilyen alakulat viszonylag tisztán – elvileg és gyakorlatilag – megvalósíthatatlan. Mindazonáltal – felfogásom szerint – a félpluralista társadalmi alakulat lehet az a társadalomideál, amely felé az állami (vagy nemzeti) társadalmat is közelíteni kellene, és amely bizonyos mértékig megközelíthető.

Hivatkozott irodalom

- Aronowitz, Stanley (2003): *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven and London: Yale University Press.
- Bihari Mihály (1980): A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle* 3: 105–115.
- Bihari Mihály (1985): *Politikai rendszer és szocialista demokrácia*. Budapest: Politikatudományi füzetek.
- Dahl, Robert A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Domhoff, G. William (2014): *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich*. New York: McGraw-Hill.
- Farkas Zoltán (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- Farkas Zoltán (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc: Bíbor. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Farkas Zoltán (2019): A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KÉP* 2: 101–123. DOI: <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.2.101>

- Farkas Zoltán (2020a): A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói. *Belvedere Meridionale* 32(2): 133–157.
DOI: <https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.7>
- Farkas Zoltán (2020b): A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma és típusai. *Valóság* 63(5): 24–39.
<https://www.researchgate.net/publication/341205264>
- Farkas Zoltán (2022a): A közjavak, a társadalmi egyesülés és az együttes cselekvés. *Kultúra és Közösség* 5/8(1): 5–21.
DOI: <https://doi.org/10.35402/kek.2022.1.1>
- Farkas Zoltán (2022b): A társadalmi csoport, társulás és egyesülés: A Társadalomelmélet 13. fejezete. Kézirat a *ResearchGate*-ben. <https://www.researchgate.net/publication/358461779> (Letöltve: 2023.03.04.).
- Farkas Zoltán (2023): A társadalmi élet alszférái: A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája. Kézirat a *ResearchGate*-ben. <https://www.researchgate.net/publication/368850134> (Letöltve: 2023.03.25.).
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Marx, Karl (1959): A filozófia nyomorúsága. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 4. kötet*. Budapest: Kossuth, 59–174.
- Marx, Karl (1965): Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 13. kötet*. Budapest: Kossuth.
- Michels, Robert (2001): *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. Kitchener: Batoche Books.
- Mills, C. Wright (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Poulantzas, Nicos (1975): *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books.
- Truman, David B. (1951): *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*. New York: Alfred A. Knopf.
- Scott, John (1992): *Who Rules Britain?* Cambridge: Polity Press.

Farkas Zoltán

szociológus, Miskolci Egyetem (Miskolc)

